

ANNA SZEMBERG

Instytut Ekonomiki Rolnej
Warszawa

ROZDRABNIANIE GOSPODARSTW CHŁOPSKICH W WYNIKU DZIAŁÓW RODZINNYCH W LATACH 1952—1960

Przedstawione niżej rezultaty badań IER mają na celu zapoznanie czytelnika z zasięgiem, wagą i charakterem procesu rozdrabniania gospodarstw, w wyniku dokonywanych działów rodzinnych.

Badania nad procesem rozdrabniania gospodarstw chłopskich prowadzone są w IER od 1952 roku. Podstawą badań są materiały ankietowe z wybranych wsi. Reprezentacja obejmowała do roku 1957 — 80 wsi, a w 1960 roku — w rezultacie włączenia do badań województwa koszalińskiego, szczecińskiego i olsztyńskiego — 101 wsi (ca 12 000 gospodarstw). Wyniki ankiet grupowane są według wielkości obszaru gospodarstw w rejonach społeczno-ekonomicznej struktury wsi i obejmuje w zasadzie teren całego kraju.

Z rozległego problemu rozdrabniania gospodarstw zostały wyodrębnione dwie następujące grupy zagadnień:

- 1) powstawanie nowych gospodarstw w rezultacie działów rodzinnych, oraz
- 2) zmiany w obszarze istniejących gospodarstw w wyniku wskutek dokonywanych działów rodzinnych, względnie otrzymywanych spadków.

Z procesem rozdrabniania gospodarstw w poważniejszej skali mamy w zasadzie do czynienia tylko na starych ziemiach. Na terenach Ziemi Zachodnich występuje on w bardzo niewielkich rozmiarach, jedynie na Opolszczyźnie w nieco większym zakresie. Dlatego też prezentowane wyniki badań zostały ograniczone do starych ziem Polski i rejonu opolskiego.

Ponieważ proces rozdrabniania gospodarstw stanowi tylko jeden z elementów przemian struktury agrarnej, dane z tej dziedziny zostały podane na tle całości kształtu zmian, aby w ten sposób ułatwić ocenę zasięgu i wagi tego procesu.

PROCES POWSTAWANIA NOWYCH GOSPODARSTW WSKUTEK DZIAŁÓW RODZINNYCH

Największe rozmiary i rosnące tempo przyrostu nowych gospodarstw powstałych wskutek działów rodzinnych wykazuje rejon południowo-wschodni. Gospodarstwa te stanowią tu $\frac{1}{2}$ wszystkich nowopowstałych gospodarstw. Również w sąsiednim, środkowo-zachodnim rejonie odgrywają one istotną rolę z tym jednak, że tempo ich przyrostu w ostatnich latach słabnie. Nieporównanie mniejszy zasięg przyrostu gospodarstw z działów rodzinnych ma miejsce w pozostałych rejonach. Gospodarstwa takie stanowią tam mniej niż $\frac{1}{4}$ wszystkich nowych gospodarstw. Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że w rejonie środkowo-zachodnim przy zmniejszonym, w ostatnim trzyleciu, przyroście ogółu gospodarstw, przyrost nowych gospodarstw z działów rodzinnych dość poważnie wzrósł. Na pozostałych terenach tempo przyrostu wszystkich nowych gospodarstw jest szybsze od tempa przyrostu gospodarstw z działów rodzinnych.

Biorąc pod uwagę łącznie całą zbiorowość badaną (abstrahując od rejonów), roczny przyrost nowych gospodarstw z działów rodzinnych wzrósł z 0,7% w okresie 1952—1957 do 0,9% w okresie 1957—1960¹. Gdyby odnieść wyniki badań IER do

¹ Analogiczny wskaźnik przed wojną dla Polski w starych granicach wynosił 1,5%.

Tabela 1

Przyrost nowych gospodarstw z działów rodzinnych
(w odsetkach)

Rejony	Roczny przyrost nowych gospodarstw			
	okres 1952—1957		okres 1957—1960	
	ogółem	z działów rodzinnych	ogółem	z działów rodzinnych
Środkowo-zachodni	2,8	0,3	2,5	0,6
Środkowo-wschodni	1,2	0,8	1,4	0,6
Południowo-wschodni	1,2	1,0	1,5	1,1
Opolski	1,9	0,6	1,9	0,5

ogólnej liczby gospodarstw w kraju, to roczny przyrost należy szacować na ca 24 000 (przy globalnym przyroście w granicach 70 000)¹.

Jak więc z tego wynika, gospodarstwa nowe, powstałe w rezultacie działów rodzinnych, wynoszą ca 1/3 całego krajowego przyrostu, a w rejonach objętych analizą (ziemie stare + opolskie) nieco ponad połowę.

Gospodarstwa nowe powstałe z działów rodzinnych są w większości gospodarstwami małorolnymi. Szczególnie wyraźnie występuje to zjawisko w rejonach rozdzielonych południowej i południowo-wschodniej części kraju, gdzie gospodarstwa powstałe z działów rodzinnych można by określić nie tyle jako małorolne, ale wręcz działkowe (poniżej 2 ha).

Jeżeli jednak dokonać porównania struktury gospodarstw powstałych z działów rodzinnych z ogółem gospodarstw nowych, to wynika, że gospodarstwa powstałe z działów rodzinnych są od pozostałych nieco większe (tabela 2).

Tabela 2

Struktura gospodarstw nowych
(w odsetkach)

Rejony	Wszystkie gospodarstwa nowe				Gospodarstwa nowe powstałe z działów rodzinnych			
	do 2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 i więcej ha	do 2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 i więcej ha
Okres 1952—1957								
Środkowo-zachodni	56	20	16	8	35	22	26	7
Środkowo-wschodni	27	44	27	2	21	45	30	4
Południowo-wschodni	63	33	4	—	57	38	5	—
Opolski	86	9	5	—	80	13	7	—
Okres 1957—1960								
Środkowo-zachodni	57	17	17	9	47	29	14	10
Środkowo-wschodni	27	37	25	11	15	39	28	18
Południowo-wschodni	77	18	5	—	76	20	4	—
Opolski	73	22	5	—	56	22	22	—

¹ Jest to przyrost brutto w całym kraju. Przyrost brutto w rejonach wziętych do analizy wynosi ca 45 000.

Zjawisko to potwierdzają również dane o przeciętnym obszarze. Ponadto wskazują one na to, że przeciętny obszar gospodarstw nowych, powstałych z działów, ma w niektórych rejonach tendencję spadkową.

Tabela 3

Przeciętny obszar gospodarstw nowych powstałych z działów rodzinnych na tle przeciętnego obszaru ogółu gospodarstw nowych

Przeciętny obszar gospodarstw nowopowstałych	Rejon środkowo-zachodni		Rejon środkowo-wschodni		Rejon południowo-wschodni		Rejon opolski	
	okres		okres		okres		okres	
	1952— —1957	1957— —1960	1952— —1957	1957— —1960	1952— —1957	1957— —1960	1952— —1957	1957— —1960
Wskutek działów rodzinnych w ha	3,76	3,20	4,11	5,39	1,96	1,56	1,70	2,84
Ogółem w ha	3,36	3,56	3,71	4,42	1,84	1,51	1,35	1,56

Istotną sprawą jest stwierdzenie skąd, tzn. z jakich grup obszarowych, pochodzi ziemia w nowych gospodarstwach. Pozwoli to w części odpowiedzieć na pytanie, które grupy gospodarstw w kraju przede wszystkim podlegają podziałowi i jakie zmiany zachodzą w tej dziedzinie.

Tabela 4

Pochodzenie gospodarstw powstałych z działów rodzinnych

Rejony starych ziem + opolski	Gospodarstwa powstałe z działów rodzinnych o ustalonym pochodzeniu ogółem	W tym powstałe z grup obszarowych w ha						
		0,1—0,5	0,5—2	2—5	5—7	7—10	10—15	15 i więcej
W okresie 1952—1957	100,0	—	3,0	23,5	18,4	18,4	21,4	15,3
W okresie 1957—1960	100,0	—	5,5	38,8	19,5	4,2	13,5	18,1

Zwraca uwagę znaczny wzrost udziału grupy 2—5 ha w procesie działów rodzinnych, a więc tej grupy, w której w największym stopniu dokonuje się rozdział na gospodarstwa rolnicze i pomocnicze. Jest to grupa, którą można określić jako „przejściową”. Potęgujące się działy rodzinne w tej grupie mówią wprawdzie tylko o jednej stronie ewolucji, tzn. o procesie odchodzenia od rolnictwa — jest to jednak proces ilościowy dominujący wśród wszystkich zmian zachodzących obecnie w strukturze agrarnej.

Jednocześnie, w grupach średniorolnych odsetek gospodarstw, w których następują działy rodzinne, wykazuje wyraźny spadek (w grupie 7—10 ha jest on blisko 4-krotny). W gospodarstwach zdecydowanie rolniczych nasila się więc tendencja do zachowania dotychczasowego rozmiaru warsztatu produkcyjnego.

Uzupełnieniem obrazu będzie odpowiedź na pytanie, na rzecz kogo dokonywane są na wsi podziały rodzinne.

Częściowo informują o tym dane określające pochodzenie rodzin (głowy rodziny) przed objęciem gospodarstwa. Wynika z nich, że większość dzielonej ziemi pozostaje w rękach rolników, przy czym udział tej grupy w ostatnich latach nieco się

Tabela 5

**Pochodzenie gospodarzy obejmujących nowe gospodarstwa
powstałe z działów rodzinnych**
(w odsetkach)

Pochodzenie nowych gospodarzy	Rejon środkowo- -zachodni		Rejon środkowo- -wschodni		Rejon południowo- -wschodni		Rejon opolski	
	okres		okres		okres		okres	
	1952— —1957	1957— —1960	1952— —1957	1957— —1960	1952— —1957	1957— —1960	1952— —1957	1957— —1960
Rolnicy, względnie dzieci rolników	57,2	61,8	66,0	70,0	55,0	62,0	37,0	33,3
Bezrolni	42,8	38,2	34,0	30,0	45,0	38,0	63,0	66,7

zwiększył¹. Zupełnie odmiennie kształtuje się sytuacja jedynie w rejonie opolskim, gdzie nowe gospodarstwa obejmują przede wszystkim dotychczasowi bezrolni, ludzie mało lub zupełnie z rolnictwem nie związani.

Informacji o obecnym charakterze rodzin, które objęły nowe gospodarstwa z działów rodzinnych dostarczają dane o zarobkach poza gospodarstwem. Rzucają one również światło na stosunki społeczne, a więc i charakter procesu rozdrabniania.

Tabela 6

**Stale zarobkowanie poza własnym gospodarstwem
w rodzinach, które objęły nowe gospodarstwa
z działów rodzinnych**
(w odsetkach)

Rejony	W gospodarstwach powstałych w okresie	
	1952—1957	1957—1960
Środkowo-zachodni	28,6	76,2
Środkowo-wschodni	33,5	15,2
Południowo-wschodni	48,6	66,2
Opolski	53,3	44,5

Okazuje się, że większość nowych gospodarzy stale zarobkuje poza własnym gospodarstwem rolnym. Ta cecha w powiązaniu z niewielkim obszarem gospodarstwa określa już w dużym stopniu ich miejsce wśród ogółu warsztatów rolnych. W sposób jeszcze bardziej konkretny określa ich charakter analiza stosunku w jakim pozostają zarobki do wartości produkcji otrzymywanej z gospodarstwa. W wyniku takiej analizy² stwierdzono, że w decydującej większości rodzin obejmujących nowe gospodarstwa zarobki stanowią główne źródło utrzymania.

Tylko w rejonie środkowo-wschodnim nowe gospodarstwa powstałe z działów rodzinnych są w masie gospodarstwami czysto rolniczymi. Reprezentacja tego re-

¹ Jest to tylko odpowiedź częściowa z tego względu, że z działów rodzinnych tworzą się nie tylko nowe gospodarstwa, ale korzystają z nich również istniejące gospodarstwa, które w ten sposób powiększają, względnie zmniejszają swój obszar. Badanie ogółu gospodarzy obejmujących nowe gospodarstwa wykazało zdecydowaną większość bezrolnych.

² Patrz A. Szemberg: Zmiany struktury agrarnej a zarobkowanie ludności wiejskiej. Wieś Współczesna nr 3, 1961.

jonu ma najbardziej rolniczy charakter spośród wszystkich pozostałych, co na ogół, jeżeli wyłączyć wielkie centra przemysłowe wokół Warszawy i Łodzi, pokrywa się z charakterem wsi w całym rejonie. Wynika więc z tego, że we wsiach terenów małoprzemysłowych, gospodarstwa nowopowstałe utrzymują w zasadzie rolniczy charakter, a proces tworzenia się nowych gospodarstw w większości o typie nierolniczym jest charakterystyczny dla terenów wsi o dużym wpływie uprzemysłowienia.

Zmiany w obszarze istniejących gospodarstw wskutek dokonanych działań rodzinnych lub otrzymanych spadków
(bez gospodarstw nowopowstałych)

Zmiany obszaru gospodarstw wskutek działania mechanizmu spadkodawania i spadkobrania są ujęte na tle wszystkich zmniejszeń i zwiększeń obszaru (kupno, sprzedaż, dzierżawa państwowa, prywatna itp.).

Tabela 7

Ruch ziemią w gospodarstwach istniejących

Rejony	Roczny odsetek gospodarstw, które:							
	zmniejszyły swój obszar w okresie:				zwiększyły swój obszar w okresie:			
	1952—1957		1957—1960		1952—1957		1957—1960	
	ogółem	w tym na skutek działań rodzinnych	ogółem	w tym na skutek działań rodzinnych	ogółem	w tym na skutek działań rodzinnych	ogółem	w tym na skutek działań rodzinnych
Środkowo-zachodni	2,9	0,3	3,6	0,4	3,2	0,3	3,3	0,3
Środkowo-wschodni	2,2	1,4	3,6	1,0	1,8	0,6	3,3	1,0
Południowo-wschodni	3,1	2,4	4,1	2,7	2,8	1,0	3,2	1,3
Opolski	2,6	0,3	3,3	0,3	2,4	0,2	3,5	0,3

Dane zawarte w tabeli 7 nasuwają następujące wnioski: W rejonach środkowo-zachodnim i opolskim ruch ziemi, wynikający z działania mechanizmu spadkobrania, ma niewielkie znaczenie wśród całokształtu przemian struktury agrarnej. Tendencje zmian w czasie nie wykazują istotnych różnic.

Rejony, w których nasilenie działań rodzinnych jest największe, wykazują odmienną tendencję: w południowo-wschodnim częstotliwość zmian wskutek spadkobrania nasila się, a w środkowo-wschodnim — słabnie. Odmienności regionalne są tym bardziej charakterystyczne, że ogólny ruch ziemi w kraju, w ostatnich trzech latach, wyraźnie przybrał na sile, tzn. wzmożły się wszystkie inne formy tego ruchu poza działami rodzinnymi. Szacunek ilościowy zjawiska w oparciu o dane okresu 1957—1960, wyrażony w liczbach absolutnych, odniesiony do ogółu gospodarstw w omawianych rejonach (ziemie stare + Opolszczyzna) przedstawia się następująco:

wszystkich gospodarstw zmniejszających obszar rocznie	ca 105 tys.
w tym gospodarstw zmniejszających obszar wskutek działań rodzinnych	ca 41 „
wszystkich gospodarstw zwiększających obszar rocznie	ca 91 „
w tym wskutek spadków	ca 27 „

Pewnych obserwacji dostarczają dane o przeciętnym obszarze zmniejszeń i zwiększeń obszaru dokonywanych na drodze działań rodzinnych (spadków).

Tabela 8

Przeciętny obszar zmniejszeń z tytułu działów rodzinnych

Rejony	Okres	Przeciętna powierzchnia, o jaką gospodarstwo zostało zmniejszone w ha	
		z różnych przyczyn	z tytułu działów rodzinnych
Środkowo-zachodni	1952—1957	5,92	3,52
	1957—1960	2,34	3,81
Środkowo-wschodni	1952—1957	3,30	3,79
	1957—1960	3,20	3,46
Południowo-wschodni	1952—1957	1,34	1,70
	1957—1960	1,18	1,30
Opolski	1952—1957	2,26	1,50
	1957—1960	1,43	2,37

W rejonach o największym nasileniu zjawiska przeciętny obszar zmniejszeń wskutek działów rodzinnych pokrywa się na ogół z obszarem zmniejszeń dokonywanych innymi drogami z tym, że średni obszar zmniejszenia z tytułu działów rodzinnych wykazuje w ostatnim okresie lekki spadek. Wskazywałoby to na pewne tendencje do ograniczenia rozmiarów ziemi, którą przekazują gospodarstwa dzielące ziemię. W pozostałych rejonach, a w szczególności w opolskim, obserwuje się zjawisko wręcz odmienne. Wszystkie dotychczasowe dane wskazują na to, że podział gospodarstw w tym rejonie stanowi bardzo wyraźnie drogę przechodzenia od gospodarstwa rolniczego do gospodarstwa typu pomocniczego (działkowego).

Natomiast w rejonie środkowo-zachodnim, w którym ostatnio średni obszar ogółu zmniejszeń spadł o połowę, średni obszar zmniejszeń z tytułu działów rodzinnych utrzymuje się w niezmiennych rozmiarach.

Dopełnieniem analizy procesu są dane o strukturze obszarowej gospodarstw zmniejszających obszar wskutek działów rodzinnych.

W poszczególnych rejonach otrzymujemy obraz wprawdzie dość mocno zróżnicowany, ale są w nim również pewne cechy wspólne wszystkim rejonom: największą częstotliwość działów rodzinnych wykazuje grupa powyżej 10 ha. We wszystkich rejonach udział jej w ogólnej masie gospodarstw dzielących ziemię, choć mocno zróżnicowany, bo sięgający od 3% w rejonie południowo-wschodnim do 50% w rejonie środkowo-zachodnim, ma to wspólne, że jest znacznie wyższy niż udział tej grupy w ogólnej strukturze rejonu.

Udział grupy 5—10 ha w działach rodzinnych na ogół niewiele odbiega od jej udziału w ogólnej strukturze agrarnej rejonu, a więc są to gospodarstwa znacznie mniej „aktywne” w tej dziedzinie. Dla południowych, a szczególnie południowo-wschodnich terenów Polski charakterystyczny jest poważny udział grupy 2—5 ha, co odpowiada szczególnemu charakterowi struktury agrarnej tych terenów. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że udział tej grupy w działach rodzinnych wykazuje ostatnio tendencję wzrostu. Potwierdza to raz jeszcze słuszność obserwacji o nasilonej ewolucji w tejże grupie.

Proces rozdrabniania gospodarstw jest tylko jedną z przyczyn przemian struktury agrarnej. W skali kraju nie jest również przyczyną decydującą. Proces ten jest wyraźnie zrejonizowany. W rejonie południowo-wschodnim z dużą siłą oddziałuje na ten proces nacisk czynnika demograficznego. Jest to w dalszym ciągu rejon najsilniej przeludniony i to oddziałuje na zasięg i tempo działów rodzinnych.

Na pozostałych terenach zjawisko to ma kilkakrotnie słabsze nasilenie, a na terenach osadniczych są to w zasadzie sporadyczne wypadki. Tempo procesu wykazuje pewien, niewielki wzrost w ostatnim trzyleciu w stosunku do okresu poprzedniego. Został on spowodowany nasileniem się rozdrabniania przede wszystkim w rejonie południowo-wschodnim i w mniejszym stopniu środkowo-zachodnim.

W rejonie środkowo-wschodnim oraz na Opolszczyźnie tempo procesów rozdrabniania ostatnio osłabło. W największym stopniu ulega podziałowi grupa gospodarstw największych. W grupach średniorolnych obserwuje się ostatnio nieco mniejszą częstotliwość działów. W grupie 2—5 ha jest to jedna z dróg tworzenia gospodarstw działkowych (pomocniczych) — stanowiących jedynie uboczne źródło utrzymania.

Tabela 9

**Struktura gospodarstw zmniejszających obszar z tytułu działów rodzinnych
na tle struktury ogółu gospodarstw (w odsetkach)**

Grupy gospodarstw w ha	Okres 1952—1957		Okres 1957—1960	
	ogół go- spodarstw	gospodarstwa, które dokony- wały działów rodzinnych	ogół go- spodarstw	gospodarstwa, które dokony- wały działów rodzinnych
Rejon środkowo-zachodni				
Ogółem	100	100	100	100
w tym 0,1 — 2	29	29	30	19
2 — 5	15	—	14	—
5 — 10	31	28	29	34
10 i więcej	25	43	27	47
Rejon środkowo-wschodni				
Ogółem	100	100	100	100
w tym 0,1 — 2	11	—	11	1
2 — 5	29	11	30	18
5 — 10	42	47	41	41
10 i więcej	18	42	18	40
Rejon południowo-wschodni				
Ogółem	100	100	100	100
w tym 0,1 — 2	32	7	34	9
2 — 5	53	60	51	65
5 — 10	14	30	14	23
10 i więcej	1	3	1	3
Rejon opolski				
Ogółem	100	100	100	100
w tym 0,1 — 2	43	33	43	11
2 — 5	30	—	29	34
5 — 10	23	17	25	22
10 i więcej	4	50	3	33